Archive of SID

فصلنامه تخصصی سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)
علمی[1]
سال دوازدهم- شماره دوم- تابستان ۱۳۹۸- شماره پیاپی ۴۴

سیر تطور ادبیات کودک درایران براساس چهارعامل دین و اخلاق، عدالت و بی عدالتی، نظام تربیتی اسلامی و رؤیا و ماوراء الطبیعه

(ص ۱۵۵- ۱۶۹)

پونه قائم دوست [2] ، مسعود سلامی [3] (نویسنده مسئول)

تاریخ دریافت مقاله: تابستان ۱۳۹۷
تاریخ پذیرش قطعی مقاله: تابستان ۱۳۹۷

چکیده

وقایع تاریخی، بروز جنگها، مهاجرتها و تغییر بینش انسانی، همواره عواملی مؤثر در سیر تحول ادبیات در هر جامعه بوده و با آن پیوندی ناگسستنی دارد. از آنجایی که ادبیات کودک بخش مهمی از ادبیات را تشکیل میدهد تحولات تاریخی، تغییر عقاید و ظهور جنبشهای فکری بر ادبیات کودک نیز تأثیر بسزایی داشته و آن را متحول میسازد . بررسی و کنکاش ادبیات منتسب به کودکان از دوران پیش از اسلام و سپس در دوران ظهور اسلام تا دوره معاصر در ایران، روشنگر تغییرات اساسی در این نوع ادبیات میباشد. توجه به این تحولات میتواند صاحب نظران در مقوله ادبیات و بخصوص ادبیات کودک و نوجوان را در پاسخگویی به نیازهای فعلی و آتی کودکان و نوجوانان ایران زمین هدایت نماید. در تحقیق پیش رو سعی بر آن شده است تا تأثیر چهار عامل اصلی دین و اخلاق، عدالت و بی عدالتی، نظام تربیتی اسلامی و رؤیا و ماوراء الطبیعه را بر ادبیات کودک در دوره های مختلف تاریخی ایران مورد بحث و بررسی قرار دهیم بدیهی است که نتایج آن میتواند برای برنامه ریزی در خلق آثار ادبی برای کودکان این مرز و بوم مورد بهره برداری قرار گیرد .

کلمات کلیدی: ادبیات کودک، اخلاق، عدالت، دین و اخلاق، ماوراء الطبیعه، اسلام

---

۱ - تمام مجلات علمی پژوهشی کشور از ابتدای سال ۹۸ به دستور وزارت علوم به مجلات علمی تغییر نام داده اند

۲- دکتری زبان و ادبیات آلمانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران
(p.ghaemdoust@gmail.com)

۳- استادیار گروه زبان و ادبیات آلمانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران
(drmsalami@yahoo.com)

www.SID.ir

Archive of SID

۱- مقدمه

یقیناً یکی از کارکردهای ادبیات آن است که انسان آن را تفسیر می‌کند تا وی به سوی زندگی نهفته در ورای مرزهای وجودش هدایت شود، از کارکردهای ادبیات میباشد. در اینجا هدف ادبیات کودک، تفاوت بنیادینی با مقصود آن در زندگی و نیز ادبیات بزرگسالان ندارد. به کمک ادبیات، همه جنبه‌های زندگی عمیقتر و ژرفتر میشوند، تجربه‌ها پرمایه‌تر و علایق نیز وسیعتر و اقناع میشوند (قصه های تازه از کتابهای کهن،آذریزدی: ص ۸۳). کودکی که با نغمه لالایی مادر، افسون و با گالیور و آلیس در سرزمین عجایب همراه میشود و خود را در مبارزه با خطرهای جزیره در کنار رابینسون کروزوئه میبیند، و یا خود را در دلاوریهای رستم سهیم مینماید و با کمک شعر از ماده‌گرایی و تعلق به زندگی روزمره جدا میشود، تخیل خود را آزاد و دیدگاهش را از زندگی روشنتر و طبیعی‌تر میسازد. کودکانی که به درک شگفت انگیز همراهی با ادبیات نائل شوند، موضوعاتی را کشف میکنند که با علایق و نیز جهان علاقمند هستند، با خواندن داستانهایی درباره جهان بیواسطه خود و رخدادهای آن رضایتمندی کسب میکنند و از اینرو ادبیات وسیله‌ای است برای اتباط بین جهان آگاهیهای مادی و جهانهای دیگری که مفاهیم موجود در آنها به زبان حس ترجمه نمیشوند (خواب یک سیب ، سیب یک خواب، احمدی : ص۱۵). در این مقاله عوامل موثر بر تحولات ادبیات کودکان ایران از چهار منظر ۱)دین و اخلاق، ۲)عدالت و بیعدالتی، ۳)نظام تربیتی اسلامی و ۴)رویأ و ماوراء طبیعه مورد بررسی قرار گرفته است و نتیجه تاثیر هر یک از این عوامل بر سیر ادبیات کودکان ایران به بحث گذاشته شده است .

۲- بحث

۲-۱- دین و اخلاق

زندگی کودکان این سرزمین هیچگاه جدا از انگاره های دینی و شبه دینی نبوده است؛ چه زندگی خانوادگی و اجتماعی آنها و چه زندگی فکری، تربیتی و آموزشی ایشان.

پیش از ظهور اسلام، کودکان ایرانی از نوعی تربیت دینی برخوردار بودند. اگرچه این امر قبل و بعد از زرتشت دارای روش، محتوا و نیز اهداف متفاوت بوده است اما گویای این واقعیت است که دین نقش پررنگی در زندگی روزمره و نیز اجتماعی ایشان داشته است(نگاهی نو به فلسفه تعلیم و تربیت،حبیبی : ص ۶۷).در اینجا به بررسی دو مورد از شاهنامه فردوسی میپردازیم:

www.SID.ir

Archive of SID

اسطوره زال در شاهنامه بیانگر واقعیتی تلخ در دورانی از تاریخ این سرزمین می‌باشد. گذشته از شیوایی و جذابیت داستان، این اسطوره گویای شرایط اجتماعی ناگوار در آن دوره تاریخی است واقعیت تلخ نهفته در این داستان همانا نفوذ کاهنان و جادوگران و تاثیر آنها در زندگی کودکان میباشد. ایشان سرنوشت کودکان را از بدو تولد تا بزرگسالی پیشگویی میکردند و طرفه آنکه پدران و مادران آنها نیز دستورات ایشان را میپذیرفتند و به کار میبستند، هرچند این امر جان فرزندانشان را به خطر می‌انداخت (تاریخ اساطیری ایران، بهرامی ص: ۹۵). باری، ظهور زرتشت و نیز تاکید وی به خردپیشگی و اندیشه‌ورزی، طغیانی در برابر این کاهنان و جادوگران بود، بگونه‌ای که نحوه تربیت و نیز ترویج آموزه‌های اخلاقی پس از ظهور زرتشت از چنین روشهایی زدوده شد و یا دست کم تاثیر آنها کاهش یافت (تاریخ اساطیری ایران، بهرامی : ص ۹۸).

بیان این اسطوره توسط فردوسی تأییدی است بر نفوذ و تأثیری کاهنان و جادوگران در زندگی کودکان. سام سپهدار لشکر ایران صاحب فرزندی میشود، فرزندی زیبا ولی سپید موی. کاهنان و جادوگران داشتن چنین فرزندی را ننگ میشمارند و بدینسان سام، پدر زال، و نیز اطرافیان وی این موضوع را به فال بد می‌گیرند و برای دور کردن شومی از خود، نوزاد را در البرزکوه رها ساخته به دست سرنوشت میسپارند. گرچه زال در پناه سیمرغ و به دور از پدر خویش به زندگی ادامه میدهد و سرانجام نیز به پدر خود می‌پیوندد و بدینگونه سرنوشتی بدفرجام از وی دور میشود، اما تاثیر خرافه‌های دینی قبل از ظهور زرتشت بر زندگی کودکان و نیز نگرش اهریمنی کاهنان، در این داستان بخوبی نمایان است. باری، ظهور زرتشت زمینه را برای زندگی والاتر و در خور انسان برای کودکان آن دوره فراهم میسازد (تاریخ اساطیری ایران، بهرامی:ص ۹۹).

پس از ظهور زرتشت نیز تربیت کودکان متاثر از مذهب بوده است. پدران آموزه‌های آسمانی گفتار نیک، پندار نیک و کردار نیک را به مثابه مهمترین روش زندگی به فرزندان خود می‌آموختند. از دیگر سو، پیشوایان دینی آیین زرتشت، انگاره‌های دینی را در هیربدستان به کودکان می‌آموختند. نکته قابل ذکر آن است که اوستا تا پیش از آنکه متون و آثار ادبی به نوشتار درآیند یکی از مهمترین و اساسی‌ترین پایه‌های آموزش کودکان محسوب میشد(تاریخ اساطیری ایران، بهرامی :ص ۱۰۶).

داستان آرش کمانگیر نیز یکی از افسانه های حماسی و درعین حال دینی ایران باستان میباشد. این افسانه بیانگر نبرد طولانی میان ایرانیان به رهبری منوچهر نیز تورانیان به رهبری

www.SID.ir

Archive of SID

افراسیاب است. پس از نبردهای فراوان سرانجام دو سپاه آشتی کرده، قرار بر این میگذارند تا برای تعیین مرز دو کشور، از مازندران تیری به سمت خاور پرتاب شود و محل فرود تیر مرز دو کشور باشد. از طرف فرشته زمین، اسفندارمذ، آرش مأمور پرتاب تیر می‌شود و آرش نیز تیر و کمان برداشته به بالای کوه دماوند میرود و با کمک نیروی خدادادی، تیر را رها کرده و خود نیز جانش را در این راه از دست می‌دهد. تیر از بامداد تا نیمروز و به نگهبانی فرشته باد، در آسمان رفته و سرانجام در کنار رود جیحون بر تنه درخت گردویی، که بزرگتر از آن در جهان نبود، نشست و آنجا را مرز ایران و توران نام نهادند و هر سال به یاد آن روز در میان ایرانیان جشن تیرگان گرفته می‌شد (تاریخ اساطیری ایران،بهرامی :ص ۱۰۵).با نگاهی دوباره و دقیقتر به این داستان همراهی نیروهای دینی با آرش، همانند اسفندارمذ و نیز خود اهورامزدا غیرقابل انکار است(تاریخ اساطیری ایران، بهرامی :ص ۱۰۶).

در کنار افسانه های دینی و نیز دینی- حماسی به افسانه‌هایی نیز میتوان اشاره کرد که در آنها آموزه رستاخیز نقشی بنیادین دارند. این افسانه‌ها براساس این نگرش پدید آمدند که زمان گیتیانه پس از نبردهای متوالی بین اهریمن و اهورا درنهایت با مرگ ضحاک به پایان میرسد و بدینسان رستاخیزی دوباره آغاز میشود.

یکی از کهنترین متون ادبی کودکان درخت آسوریگ نام دارد. در این داستان، درخت خرما و بز در نبردی شرکت میکنند. بز نمادی است از دامپروری و در نهایت بر درخت خرما غلبه میکند (تاریخ ادبیات کودک،محمدی :ص ۱۰۶) بز نمادی از مزدا پرستان است و درخت خرما نیز نمادی از دیوپرستان.بدینسان کودکان ضمن آنکه با روایتی شیرین آشنا میشدند، آموزه‌های دینی را نیز فرا میگرفتند.

مطالب فوق مشتی نمونه خروار از جریان دین در زندگی مردمان و کودکان ایران قبل از اسلام میباشد. با ظهور اسلام این تأثیر بسیار پررنگتر از قبل ادامه یافت و تا به امروز نیز رگه های پررنگی از آن باورهای دینی و نیز اخلاق پدید آمده توسط آن و از همه مهمتر ادبیات تربیتی دینی ادامه یافته و به کودکان امروزی رسیده است.

۲-۲- عدالت و بیعدالتی

عدالت از نخستین ویژگیهای نهادهای اجتماعی است و انتخاب اصولی برای تنظیم و نظم و نسق بخشیدن جامعه‌ای عادلانه و درنتیجه اخلاقی در هر زمان و مکان، از جمله مهمترین رفتارهای انسانی به شمار می‌آید. در باب عدالت و توصیه به آن، در متون ادبی و حکمی ما بسیار نوشته‌اند. اگرچه یافتن تعریفی دقیق از عدالت دشوار و از حوصله این مقاله نیز خارج

www.SID.ir

Archive of SID

میباشد، اما یافتن مصادیق آن در متون ادبی و حکمی ما، ساده و البته بسیار سودمند خواهد بود. توصیه به عدالت، افراد و طبقات مختلفی را نشانه میرود. اگرچه مفهومی بنام حقوق کودک، اساساً مفهومی نو است و از خصیصه‌های مدنیت مدرن به حساب می‌آید، اما از آنجا که کودکان نیز بخشی از جامعه را تشکیل میداده و میدهند، ایشان نیز از مزایای عدالت و یا از مضار بیعدالتی، بطور اعم، در جامعه برخوردار بوده و هستند.در دوران کهن کودک را بطور اخص نمیتوان موضوع عدالت دانست اما با توجه به اینکه کودکان بخش مهمی از جامعه را تشکیل میدادند، هرگونه فراروی از عدالت و تمایل به ظلم، در هر مصداق آن، باعث دگرگونی و نابه هنجاری در زندگی کودکان میشده است. به عبارت دیگر کودکان نیز بطور عام، چونان سایر افراد جامعه تحت تأثیر عدالت و یا بیعدالتی جاری در جامعه قرار میگرفتند. از طرف دیگر باید گفت از آنجا که کودکان نیز از جمله مخاطبان بسیاری از کتب آن زمان بوده‌اند، این منابع در پرورش خوی عدالت‌طلبی و عدالت‌پیشگی کودکان و نوجوانان بسیار مؤثر بوده است(نگاهی نو به فلسفه تعلیم و تربیت،حبیبی:ص ۷۱).

در آراء خواجه نصیرالدین طوسی نیز عدالت مقوله ای مهم به حساب می‌آید، چنانکه بخش مهمی از کتاب اخلاق ناصری، بدان اختصاص داده شده است. از نظر وی، عدالت برگرفته از مساوات است و همانگونه که در بین نسبتها، نسبتی شریفتر از نسبت مساوات وجود ندارد، در فضایل نیز هیچ فضیلتی کاملتر از فضیلت عدالت نمیباشد (اخلاق ناصیری، مینویی و حیدری، :ص ۱۳۱).

پس از تحول و دگرگونی در ساختارهای جامعه ایرانی و پدیدار شدن شکل نوین و بخصوص پس از شکل گیری هرچند ناقص مفهوم دولت-ملت در ایران، مفهوم عدالت نیز دچار تغییر شد و علاوه بر موارد ذکر شده‌ی عدالت، ایرانیان سودای عدالت اجتماعی به معنی نوین آن را نیز در سر پروراندند. در این دوره پس از به رسمیت شناخته شدن مفهوم دوران کودکی از طرف جامعه و نیز از طرف حکومت وقت، کودکان از دیگر مصادیق عدالت بهره مند شدند (فرهنگ نهادهای آموزشی ایران،کسایی :ص ۶۳). از نتایج دوران نو در ایران و تاثیر آن در زندگی کودکان میتوان از نمونه های زیر نام برد:

۱)گسترش بهداشت همگانی و بخصوص بهداشت برای کودکان که این خود باعث کاهش مرگ و میر کودکان شد.

۲) اجباری شدن تحصیل برای کودکان که این امر راه را برای باسواد شدن ایشان هموار ساخت. اگر چه این امر در اوایل چندان از طرف برخی خانواده های ایرانی مورد استقبال

www.SID.ir

Archive of SID

قرار نگرفت، چه، اغلب خانواده های فقیر برای تأمین امر معاش به کار کودکان و نوجوانان نیاز داشتند و برای آن ها فرصتی برای سواد آموزی باقی نمیماند. از نکات جالب توجه در این مورد میتوان به تحصیل دختران اشاره کرد که با وجود مقاومت نهادهای سنتی در جامعه ایرانی، این امر پس از چندی به بار نشست و بدینسان کتابهایی با مخاطب دختران و برای ایشان به رشته تحریر درآمد. علاوه براین، در این دوره شاهد شکل گیری ادبیات اقوام مختلف ایرانی هستیم(فرهنگ و نهادهای آموزشی ایران،کسایی ص: ۷۴).

۳) برای نمونه، بیشتر داستانهای رسول پرویزی در خانه و مدرسه میگذرد و فضای کسالت بار آموزشی در ایران را در برابر شادیهای کودکانه میگذارد. وی در شلوارهای وصله‌دار، به موضوع تغییر اجباری پوشش در دوره رضاخان میپردازد و بدینسان خودکامگی نظام آموزشی و اجتماعی رضاخانی و نیز نو کردن ایران به زور سرنیزه را به باد انتقاد میگیرد. از طرفی، شلوارهای وصله‌دار، در عین اینکه واقعیتهای اجتماعی آن دوره را بخوبی بیان میکند نیازها و نیز آرزوهای کودکان را در آن دوره نیز نشان می‌دهد.

۴) در نمونه‌ای دیگر، صمد بهرنگی که معلم روستاهای محروم آذربایجان بوده، در دهه ۴۰ زمانی نوشتن برای کودکان را آغاز کرد که جامعه درگیر مسائل سیاسی بود. بدینسان وی نیز تحت تاثیر اوضاع سیاسی آن دوره، آثار ادبیش را به عنوان ابزاری برای پیشبرد مبارزه سیاسی در برابر فشار حکومت و برای عدالت اجتماعی و تساوی، بخصوص برای کودکان بکار برد. حل ریشه ای مشکلات جامعه، از دغدغه های مهم وی بود. به همین دلیل، داستانهایش آگاهانه کودکان و نوجوانان را نشانه میگیرند. قصه های بهرنگی اگرچه دارای بیانی ساده میباشند اما این داستانها به تاثیرگذارترین و البته دلنشین‌ترین شکل ممکن واقعیتهای عمدتاً تلخ حاکم بر جامعه و زندگی را بیان میکنند. از خواسته‌های مهم و بنیادین بهرنگی، تغییر رویکرد ادبیات کودک از تبلیغ نصایح خشک به آگاهی دادن به ایشان درباره مسائل مهم اجتماع است. (منبع؟؟)

۵) اشعار پروین اعتصامی نیز به همان سبک و سیاق شاعران پیشین پارسی است، با این حال در اشعار وی باورها و افکاری وجود دارند که نو به نظر می‌رسند. بیشتر شعرهای وی به شکل قصه و یا به شیوه مناظره سروده شده‌اند. از مهمترین ویژگیهای شعر وی دلسوزی برای بینوایان و رنج دیدگان است و اشعار وی بیان حال ایشان و گویا خود وی نیز سخنگوی تیره بختان است. از دیگر ویژگیهای سروده های وی، جنبه آموزشی آنها است، چونانکه دعوت به فضل و امید و نیز پند و اندرز دادن هدف وی می‌باشند. وی در شعرهای خود،

www.SID.ir

Archive of SID

از حقوق تیره بختان سخن گفته و با آنان ابراز همدردی می‌کنند. قطعه‌های تهی‌دست، بی پدر، طفل یتیم و قلب مجروح او نشان از توجه وی به کودکان فرودست می‌باشند. ازاین رو، توجه به کودک بطورکلی از نکات بارز در شعرهای وی می‌باشد، چنانکه به نظر می‌رسد چهره کودکان در هر دوره نمایانگر اوضاع واقعی جامعه است. (منبع؟؟)

۶) امروزه افکار و آثار فراوانی از سوی صاحب نظران در زمینه‌های تربیتی پدیدار می‌شود و با توجه به فلسفه های متعدد در قرن بیستم، نظام‌های تربیتی بسیاری نیز بوجود آمده‌اند. این نظام‌ها، هم متاثر از نظام‌های تربیتی پیشین هستند و هم تحت تاثیر تحولات اجتماعی و سیاسی جهان امروز قرار دارند. در دوره‌ای که در آن زندگی می‌کنیم، آماده ساختن کودک برای زیستن در جامعه ای دموکراتیک، از مهم‌ترین اهداف تعلیم و تربیت به شمار می‌آید. به دیگر سخن، ساختن جامعه‌ای مبتنی بر حفظ حقوق افراد و مشارکت آنان در سرنوشت اجتماعی خویش و نیز شکوفا کردن استعداد و انگیزه‌های ایشان از مهم‌ترین اهداف نظام‌های تربیتی می‌باشد. این الگوهای تربیتی ضمن آنکه پرورش انسان‌های کشورهای مختلف را خواستارند، به ترویج گونه‌ای صفات والای انسانی می‌پردازند که ضامن صلح و آزادی در همه‌ی جامعه بشری است (تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام،ضمیری ص: ۱۵۶).

بر اساس آنچه که بیان شد، در دوران معاصر نه تنها توجه به عدالت و عدالت طلبی در حوزه خاص کودکان و نوجوانان، در آثار شاخص ترین شاعران مانند پروین و نویسندگانی مانند رسول پرویزی پدیدار می شود، همچنین شاهد ظهور و بازتاب مستقیم اندیشه ها و نظرات سیاسی و ایدئولوژیک نویسندگانی مانند لاهوتی در آثارشان می‌باشیم. بدین‌ترتیب بنظر می‌رسد شعر یا داستان به زبانی کودکانه، ابزاری است برای بیان و انتقال عقاید سیاسی و اجتماعی و طریقی است برای ترویج آرمان‌های عدالت‌خواهانه و نیز دیگر خصوصیات مدینه‌ی فاضله (ذهنی) پدیدآورندگان این آثار و نیز آرمان‌شهر عینی که در طی قرون و سالیان ایرانیان را به دنبال خود کشانده است (ماخذ شناسی توصیفی عناصر داستان ایرانی،حداد : ص ۵۴).

۲-۳- نظام تربیتی اسلامی

گسست و بحران در دین و فرهنگ ایرانی از مهم‌ترین پیآمدهای حمله اعراب به ایران می‌باشد و این امر تأثیر مستقیمی بر امر آموزش و پرورش نهاد زیرا با توجه به ناسازگاری اعراب با فرهنگ ایرانی و جایگزینی زبان عربی به عنوان زبان دیوانی و دبیری و نیز با توجه

www.SID.ir

Archive of SID

به گسست اشاره شده در دین و فرهنگ ایرانی، از هم گسیختگی و دگردیسی در آموزش و پرورش ایرانِ پس از اسلام چندان دور از انتظار نبوده است. از طرفی با غلبه‌ی اعراب، پیوندهای اجتماعی و قواعد حاکم بر خانواده های ایرانی نیز دچار فروپاشی شد و این خود موجب سرگشتگی فرهنگی کودکان شد. بدین ترتیب، قوم مغلوب، نظام پرورشی نوینی مقابل خود دید؛ نظامی که متأثر از فرهنگ آموزشی در جهان اسلام بوده است. این نظام نو برای اعراب مکه پیشرفت‌های بنیادینی در امر آموزش بوجود آورد زیرا با آمدن اسلام، آموزش قرآن و مقدمات دین اسلام و همینطور خواندن و نوشتن به کودکان متداول شد، اما در مورد ایرانیان که از ساختارهای منسجمتری در امر آموزش برخوردار بودند و از جهت فرهنگی نیز برتر بودند، این نظام آموزشی معادل از بین رفتن نظم موجود در ساختارهای تاریخی- فرهنگی و یک دگردیسی اجباری و ناخواسته بود (تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام، ضمیری: ص ۱۵۳).

نکته جالب توجه و مهم اما، تاثیر تدریجی فرهنگ برتر و قدیمی‌تر ایرانی بر نظام آموزشی تازه بود. به عنوان نمونه، با تلاش موبدان و نیز خیزش‌هایی از جنس قیام ابومسلم و نیز بابک خرمدین و سرانجام پس از کش و قوس‌های بسیار، در سده‌های سوم و چهارم تشکیل حکومت سامانیان نیز موجب رهایی هرچه بیشتر فرهنگی ایرانیان از اعراب شد. از نمونه های عینی این امر می توان به خدای نامک اشاره کرد که پس از آن که سالیان دراز توسط مؤبدان نگهداری شد، سرانجام توسط فردوسی برای فرهنگ و تمدن بشری جاودانه شد. باری، قیام‌های نظامی و نیز جنبش‌های فرهنگی نشانه عزم قوی ایرانیان برای پاسداری از فرهنگ ایران‌زمین است که این امر با روی کار آمدن حکومت سامانیان بیشترین تأثیر را بر فرهنگ ایرانی و حتی فرهنگ بشری نهاد (تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام، ضمیری :ص۱۶۳).

اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری دوران شکوفایی و خیزش دوباره‌ای ادبیات فارسی است. آثار ادبی به دلیل سادگی سخن و اندیشه، که یکی از ویژگی‌های نظم و نثر این دوره می‌باشد، برای کودکان قابل فهم و دسترس پذیر بودند. از سده پنجم و با ظهور بزرگانی مانند عنصرالمعالی، غزالی، سنایی و نظامی رساله های تعلیمی، تربیتی و اخلاقی درخشانی پدید آمد و تا سعدی مایه ادبی آنها به اوج رسید. اگرچه از قرن ششم و با گسترش فرهنگ اسلامی و مدارس دینی و با توجه به آن که عربی زبان آموزش بود، نثر فارسی سادگی و روانی خود را از دست داد و در این دوره شمار واژه های عربی در نثر فارسی رو به فزونی نهاد. نتیجه این امر آن بود که کودکان برای خواندن آثار ادبی نیاز به واسطه و کمک پیدا

www.SID.ir

Archive of SID

کردند. از مواردی اینچنین می توان به کلیله و دمنه و نیز مرزبان نامه اشاره کرد که با وجود نثر فنی و متکلف، با کمک آموزگاران برای کودکان و نوجوانان خوانده می‌شدند. کودکان و نوجوانان این دوره با روش‌های گوناگونی از ادبیات موجود بهره‌مند می‌شدند. برخی کتابها در قالب حکایات و نیز سخنانی دلنشین به کودکان اندرز می‌دادند که قابوس نامه مثل اعلای این قبیل کتابها می‌باشد. از سویی دیگر، در برخی آثار دیگر، نویسنده برای تربیت فرزند خویش به نوشتن کتابی مبادرت ورزیده است مانند بهارستان اثر عبدالرحمن جامی. در آثار دیگر گرچه کودکان و نوجوانان مخاطب مستقیم نگارنده نیستند اما در آنها حکایاتی درباره تربیت آن‌ها روایت شده است چنانکه سعدی در گلستان باب جداگانه ای را به آداب تربیت اختصاص داده است (ماخذ شناسی توصیفی عناصر داستان ایرانی، حداد : ص ۱۲۲).

در سده نهم و دهم صفویان با ترویج مذهب شیعه موجب یکپارچگی ایران شدند و لذا در این دوره هنر معماری و خوشنویسی و نقاشی، که بیشتر جنبه کاربردی داشت، پیشرفت بسیار کرد اما با وجود رونق نظم و نثر مذهبی، ادبیات دچار سکون شد (تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام، ضمیری :ص ۸۶).

شاهان صفوی، بیشتر به تبلیغ و تحکیم سیاسی مذهب می‌پرداختند. این سیاست مذهبی، تنها به گسترش شاخه ای از ادبیات، یعنی ادبیات مذهبی، آن هم تنها ادبیات شیعی انجامید. رونق ادبیات شیعی سبب شد که کانون فعالیت شاخه‌های دیگر ادبیات تنها در کشورهای همسایه ایران مانند هندوستان، افغانستان و دیگر مناطق آسیای‌میانه شکل گیرد (محمدی، ۱۳۸۸ب : ۱۱۳). شاعران در این دوره بجای ستایش شاهان، به ستایش انبیا و اولیا پرداختند و مدح و مرثیه اساس بسیاری از آثار ادبی این دوره شد. هدف از آموزش و پرورش در این دوران، مسلمان بار آوردن کودکان، شناخت هرچه بیشتر امامان، آموزش قرآن، زبان فارسی و مقدمات زبان عربی بود. توجه به دین سبب دورشدن از بسیاری از دانش‌ها همچون پزشکی و فلسفه گردید (همان : ۱۱۷). از بزرگان این دوره می‌توان به علامه مجلسی و شیخ بهایی اشاره کرد.

پس از قدرت گرفتن خاندان افشاریه و زندیه، اگر چه از نفوذ روحانیون در امر آموزش و پرورش کاسته شد، اما دیدگاه‌های پرورشی بزرگانی نظیر علامه مجلسی همچنان در پرورش کودکان تأثیر داشت. در دوره‌ای زندیان عملاً شیوه‌های آموزشی دوران گذشته ادامه یافت و بدینسان پیشرفتی در ابزار و شیوه‌های آموزش به وجود نیامد (تاریخ ادبیات کودک،محمدی : ص ۱۲۰).

www.SID.ir

Archive of SID

پی‌آمد آشنایی ایرانیان و یا دست کم روشنفکران آن‌ها با فرهنگ و تمدن غرب، دگرگونی اساسیِ اجتماعی و فرهنگی بود. در دوران ناصرالدین شاه، میرزا تقی خان امیرکبیر با الگو گرفتن از جوامع اروپایی، دگرگونی های فرهنگی و اجتماعی را در کشور آغاز کرد. با گشایش دارالفنون و در پی آشنایی ایرانیان با اندیشه های متفکران غربی، و تاثیر اجتماعی و فرهنگی ناشی از آن و آشنایی ایرانیان با مبانی تجددخواهی، تلاش برای بدست آوردن حق شهروندی آغاز شد و بدینسان امضای فرمان مشروطیت توسط مظفرالدین شاه، دوران جدیدی در ایران گشود.یکی از اثرات مشروطه، دگرگونی در زندگی مردم و بویژه در زندگی کودکان بود. با گسترش بافت شهری و ظهور طبقه متوسط شهرنشین، زندگی شماری از کودکان ایرانی تا اندازه ای متحول شد. رفت و آمد ایرانیان به قفقاز و فراتر از آن و آشنایی ایرانیان با شکل‌های پیشرفته‌تری از زندگی، نیز یکی دیگر از عوامل دگرگونی زندگی کودکان بود. با شکل گیری دیدگاه‌های نو در امر آموزش، نیاز به نگارش کتاب‌هایی بوجود آمد که پاسخگوی خواسته های این نظام باشد. از این رو، شماری از اندیشمندان تجددخواه با هدف پرورش کودکان در چارچوب مدنی به فکر نگارش کتاب‌هایی برای آن‌ها افتادند. منبع شماری از این کتاب‌ها ادبیات کلاسیک فارسی بود. برخی دیگر مجموعه حکایت‌ها و داستان‌های اخلاقی برگرفته از منابع گوناگون خارجی بودند که نویسندگان آشنا به زبانهای اروپایی گردآوری و اقتباس و یا ترجمه کردند. زبان بیشتر این آثار کمابیش ساده و فراخور حال مخاطبان کودک و نوجوان است(تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام،ضمیری،:ص ۱۴۱).

یکی دیگر از اتفاقات مهم دوره‌ی مشروطه، شکل گیری شعر کودکان است. همانطور که ذکر شد، مطرح شدن کودک به عنوان سوژه ی مجزا از دوره‌ی مشروطه بوجود آمد و بنابراین، شاعران پیش از مشروطه کمتر شعر برای کودکان سروده اند. از طرفی، پدیداری شعر کودک در دوران مشروطه یکی از پیامدهای دگرگونی در شعر فارسی می‌باشد. از نخستین سرایندگان شعرهای کودکانه در دوران نوگرایی ایران، می‌توان از محمود خان ملک الشعرای صبا نام برد (تاریخ ادبیات کودک، محمدی: ص ۱۲۳).

۲-۴- رؤیا و ماوراء الطبیعه

تخیل (Imagination) محصول ذهن انسانی است و ماده اصلی و اساسی تخیل، تصویرهای ذهنی است (تاریخ فلسفه غرب، دریابندری :ص ۹۵). رؤیا و ماوراء الطبیعه گونه‌ای ادبی است که در دو قرن اخیر پا به عرصه وجود گذاشته است و پس از گسترش در کشورهای اروپایی و نیز آمریکا به ایران وارد شده است. به دیگر سخن، عمر این گونه ی ادبی در

www.SID.ir

Archive of SID

کشورمان بسیار کوتاه است (دیدار با خویشتن خویش،امید:ص ۲۰). قوانین حاکم بر داستانهای فانتزی قوانینی گاهاً متفاوت با قوانین دنیای واقعی است؛ به عبارت دیگر، چنین داستان‌هایی دنیایی متفاوت را در پیش چشم خواننده قرار می‌دهند و افق دید وی را از جهانِ واقعیت‌ها و نیز جهانی که در آن روابط علت –معلولی و ریاضی‌گونه وجود دارند، به جهانی شگفت‌آور و چه بسا لذت‌بخش‌تر از این جهان گسترش می‌دهند (تاریخ ادبیات کودک،محمدی:ص ۳۷).

انسان جهان را فقط ادراک نمی کند بلکه دربرابر آن به ارزیابی و جهت گیری دست می زند. این واکنش و ارزشیابی به صورت عاطفه درمی‌آید که اساس انگیزش رفتار آدمی است. بنابراین دو روند منطقی و عاطفی اساس تمام فعالیت‌های روانی و شناخت انسان را تشکیل می‌دهند. بعد منطقیِ شناخت بیشتر بر تفکر انتزاعی و بعد عاطفی شناخت بیشتر بر تفکر تصویری تکیه دارد. تخیل به یک مبنا و از یک جهت وابسته به روند منطقی و از جنبه دیگر وابسته به بعد عاطفی است. اگر انگیزش عاطفی نباشد، تخیلی وجود نخواهد داشت و اگر ساخت تفکر منطقی در پیش نباشد، تخیل ماده‌ای است بی‌صورت و شکل ناپذیر. روند تفکر منطقی است که به تخیل صورت می‌دهد(تاریخ ادبیات کودک، محمدی:ص ۴۰).

انسان امروزی با پدید آوردن فانتزی به نیاز خود در مورد برقراری ارتباط با عواطف کهن الگویی پاسخ داده است. به بیان دیگر، فانتزی ادامه شیوه و اسلوب افسانه‌های نوین می‌باشد. در دوران افسانه‌ها، پشتوانه فکری آدمی اسطوره و جادو است و در دوران فانتزی‌ها، پشتوانه فکری آدمی علم و واقع‌گرایی است.در دوره افسانه‌ها مرزبندی قاطع و مشخصی بین واقعیت و خیال وجود نداشت، خیال همانطور واقعی به نظر می‌آمد که دنیای مادی (سیر آراء تربیتی در غرب ،کاردان: ص ۸۳).

نخستین فانتزی‌ها در جوامعی پیدا شد که پیشتاز تحول و راهگشای دنیای نو بودند و بدین‌ترتیب نخستین گونه فانتزی در بریتانیا پیدا شد (تاریخ ادبیات کودک، محمدی: ص ۵۰). با آغاز سده های ۱۸ و ۱۹ شارل پرو و برادران گریم مجموعه ای از افسانه های پریان را گردآوری کردند. از مهمترین افسانه هایی که شارل پرو به ثبت رساند سیندرلا، کلاه قرمزی و ریش آبی است. یکی از این نسخه ها در سال ۱۶۹۷ در پاریس منتشر شد و در سال ۱۷۲۹ ترجمه و مدتی بعد در انگلستان منتشر شد. بیش از یک سده پس از شارل پرو نخستین کارهای برادران گریم در آلمان منتشر شدند (سیر آراء تربیتی در غرب، کاردان :ص ۱۱۹).

www.SID.ir

Archive of SID

این گونه ادبی فانتزی در ایران عمر کوتاهی دارد. با این حال فراروی از واقعیت، در افسانه ها و نیز اسطوره‌های کهن این سرزمین به خوبی نمایان است. بخش بزرگی از فرهنگ ایرانیان را افسانه‌ها تشکیل می‌دهند به گونه‌ای که این افسانه‌ها بیانگر تجربه ها و آمال و آرزوهای زندگی و نیز بیانگر سنت‌های مردم ایران در درازای تاریخ می‌باشند. این افسانه‌ها گرچه امروزه خیالی به حساب می‌آیند اما در دوره‌ای از زندگانی نیاکان مان، بخشی از باورهای واقعی ایشان بوده‌اند. این افسانه‌ها دارای دسته‌های متنوعی هستند؛ افسانه‌های روان شناختی یا پریان که افسانه‌هایی پر از رمز و راز هستند. افسانه‌های جادویی، افسانه‌های حماسی، افسانه‌هایی با رویکرد تربیتی و نیز افسانه‌های جانوری. از مهمترین افسانه‌های جانوری می‌توان به بز زنگوله پا اشاره کرد که از کهن ترین افسانه‌های ایران است (سفر در آیینه،وفایی:ص ۷۹).

امروزه پس از گذشت سالیان از ورود این گونه ادبی به ایران، آثار موفقی در این زمینه در دسترس کودکان ایرانی قرار گرفته‌اند. یکی از مهمترین نویسندگان این گونه ادبی، احمد رضا احمدی است. وی در داستان‌های خود به خوبی کودکان را از عالم واقعیت جدا کرده به عالم دیگر می برد. کوتاهی و فهم‌پذیری از سوی کودکان از ویژگی‌های مهم داستان‌های احمدی می‌باشد (سفر در آیینه، وفایی :ص ۸۴).

۳- نتیجه‌گیری

بررسی چهار عامل دین و اخلاق، عدالت و بی عدالتی، نظام تربیتی اسلامی و رویا و ماراء الطبیعه در سیر تحول ادبیات کودکان و نوجوانان ایران بدین موضوع اشاره دارد که یکی از راه‌های انتقال مفاهیم دینی به نسلهای پیش رو، مقوله‌ای ادبیات می‌باشد و از آنجا که تربیت و به تبع آن تربیت دینی، کودکان را به عنوان یکی از مخاطبان اصلی خود می‌شناسد، مقوله تربیت دینی از اهمیت بسیاری برخوردار می‌باشد. به دیگر سخن، مذهب نیاکان از چنان اهمیتی در بین انسانها برخوردار بوده است که انتقال آن به نسل‌های پسین امری درخور اهمیت تلقی می‌شده است. این امر توجه به کودکان را از اهمیت شایانی برخوردار می‌سازد. گویی تربیت دینی کودکان بخش بزرگی از بار این انتقال را بر عهده داشته است.از دیگر سو، رهبران دینی نیز از عامل قصه و داستان برای ترویج و تشریح مذهب استفاده می‌کردند. گو اینکه این امر بسته به جغرافیای مختلف و نیز ادیان و قوانین اخلاقی مختلف، متفاوت بوده است. به عبارت دیگر، از طریق داستانه‌ای دینی توجه خواننده را به امر دین جلب می کردند و نیز مفاهیم نمادین را به کمک ادبیات قابل فهم‌تر می‌ساختند. این سنت از دیرباز در جوامع

www.SID.ir

Archive of SID

مختلف مرسوم بوده و می‌باشد. کتب و قصه‌های مبتنی بر دین و مذهب که امروزه نیز مخاطبان بسیاری دارد از همین دیدگاه قابل تحلیل است.نفوذ تفکر دینی در فرهنگ و ادبیات ایران آنچنان قوی است که نمی‌توان آن را نادیده گرفت. این نفوذ گاهی در لایه‌های پنهانی یک اثر خودنمایی می‌کند و گاهی نیز نویسنده از روی عمد اثری خلق می‌کند که در آن مفاهیم و موضوعات دینی، تفکر غالب است. همانطور که بیان شد، امروزه کتاب‌های کودکان با رویکرد تبلیغ مستقیم و یا غیر مستقیم دین و مذهب و نیز اخلاق مبتنی بر آن به انتشاردرمی‌آیند و این امر از سیاست‌های رسمی غالب در جامعه می‌باشد. با این حال و با این رویکرد نیز ادبیات کودکان ایران دارای چند لایه است. لایه‌ای مبتنی بر آموزه‌های اخلاقی کهن می‌باشد که نمونه‌های آن نیز کم نمی‌باشند. مثال آذریزدی شاید نمونه‌ای خوب برای این امر باشد که به برخی از گفته‌های وی در بخش تعلیم و تربیت پرداخته‌ایم. از طرفی، کتاب‌های ترجمه شده برای کودکان که بسیار متنوع و با موضوعات بعضاً تعریف نشده برای کودکان ایران هستند نیز بار ترویج اخلاقیات را بر دوش می‌کشند.

عدالت نیز که به مثابه انصاف و دوری از ظلم است، از جمله مصادیق پررنگ در جامعه می‌باشد. دعوت انسان‌ها به رعایت انصاف در برابر دیگر هم‌نوعان و حتی دربرابر حیوانات از موارد تاکید شده در ادبیات کودک می‌باشد. اگرچه آموزش کودکان به رعایت حقوق دیگران، در ادبیات ایران نیز بسیار به چشم می‌خورد. با توجه به موارد فوق، آموزش عدالت‌طلبی به کودکان تا آنجا که به رعایت انصاف در برابر هم‌نوع مربوط می‌شود، امری انسانی است. اما نکته پررنگ در ادبیات ایران آن است که در بسیاری از آثار مهم، به کودک به مثابه مبارز آینده در راه عدالت‌طلبی نگریسته شده است، با این امید که کودک به عدالت اجتماعی که گمشده نیاکان وی بوده است، دست یابد.

در باب ظهور نظام تربیتی اسلامی در ایران و به تبع آن تاثیر این نظام در ادبیات ایران بویژه در ادبیات کودکان و نوجوانان باید اذعان داشت که گرایش به تعلیم و تربیت در همه اقوامی که به مرحله ای از تحول می رسند وجود دارد و انسانها از طریق تربیت، ویژگی‌های جسمی و روحیِ خود را خردمندانه و آگاهانه به نسل‌های آینده منتقل می‌کنند. نظام تربیتی نظامی است برآمده از یک نظام کلی‌تر. به دیگر سخن، نظام تربیتی ایران متاثر از نظامهای تربیتی پیش از اسلام، دوره اسلامی و نیز نظام تربیتی غربی است . اثر نظام تربیتی اسلامی بر ادبیات ایران زمین دارای فراز و نشیب‌های فراوان در طی قرن‌های متمادی است. این تاثیرات از حمله اعراب آغاز می‌شود و با مقاومت ایرانیان در پذیرش تمدن جدید ادامه

www.SID.ir

Archive of SID

می‌یابد. روند ظهور نظام تربیتی اسلامی در سده‌های چهارم و پنجم تا هفتم هجری موجب پیدایش روش‌های نو در آموزش و پرورش شد که این امر خود نتیجه‌ی قوام یافتن اندیشه‌های بزرگانی مانند فارابی، بوعلی و امام محمد غزالی بود. نکته ی مهم دیگر آنکه در این دوره بیشتر از قبل پدیده‌ی آموزش و پرورش بر دیدگاه‌های فقهی و دینی مبتنی شد و همچنین از نکات برجسته در این دوره حمله مغولان به ایران است که از آن به عنوان یکی از غمبارترین دوره‌های تاریخ ایران نام می‌برند. پس از حمله مغولان به ایران، بسیاری از ادیبان و دانشمندان کشته شدند، کتابخانه‌ها سوزانده شده و پایگاه‌های ادبی و فرهنگی ایران همانند بخارا، سمرقند و طوس از بین رفته و ساختارهای فرهنگی و اجتماعی نیز دچار فروپاشی شد. اما در بخش دیگری از ایران شاهد شکوفایی شگفت انگیزی هستیم: شیراز با بزرگانی مانند سعدی و حافظ.

یکپارچه شدن ایران توسط صفویان از اتفاقات قابل اشاره در دوره صفویان است. این اتفاق بر پایه مذهب شیعه رخ داد و بدین‌سان بررسی چگونگی زندگی فرهنگی در دوران صفویان، تنها با درنظر گرفتن مذهب در آن دوران امکان‌پذیر است.

ادبیات سده‌های اخیر ایران، گذشته از آنچه در بالا ذکر شد، از ادبیات غربی نیز تاثیر گرفته است. رویا و ماوراء الطبیعه گونه‌ای ادبی است که در دو قرن اخیر پا به عرصه وجود گذاشته است و پس از گسترش در کشورهای اروپایی و نیز آمریکا به ایران وارد شده است. قالب افسانه‌ها، اسطوره‌ها و نیز داستان‌های فانتزی نیازی مختص به دنیای امروز نمی‌باشد و از دیرباز خود را در قالب افسانه‌ها و اسطوره‌ها نشان داده است. اغلب کودکان داستان‌هایی درباره پریان را بعنوان بخشی از زندگی خویش به همراه دارند. این داستانها نه تنها زمینه ای مناسب برای بسط تخیل کودک محسوب می‌شوند بلکه در پیش‌زمینه بسیاری از شاخه‌های ادبیات نهفته‌اند. امروزه شخصیت‌های اینگونه داستانها بخشی از زبان روزمره‌ی ما را تشکیل می‌دهند. ظهور دوباره‌ی پریان در قالب فانتزی‌های نو، نشانگر ریشه دار بودن آن در حافظه اجتماعی بشر امروزی است. از سوی دیگر، فانتزی از با ارزش ترین مجموعه‌های ادبی است که از سوی بزرگسالان برای کودکان تدارک دیده شده است. این گونه‌ی ادبی به گسترش کنجکاوی کودکان کمک می‌کند و آنها را مشاهده گر زندگی می‌سازد؛ زندگی در جهان واقعی و نیز در جهان‌هایی ممکن و غیر واقعی. فانتزی به کودکان یاد می‌دهد که به قوانین و نیز گوناگونی‌ها در محدوده این قوانین حساس باشند و بدین‌سان ذهن ایشان را به روی امکانات تازه می‌گشاید.

www.SID.ir

Archive of SID

در جمع بندی نهایی بحث باید اذعان داشت که تاثیر پذیری ادبیات کودکان از محیط و وقایع تاریخی امری اجتناب ناپذیر و بخشی جدا ناشدنی از تحولات انسانی است چه همانطور که گذر زمان عادات و نیازهای انسانی را متغیر می‌نماید، باعث تحول در فکر و سبک زندگی ایشان می‌گردد و بنابراین تحولات ادبیاتی می‌تواند خوراک دهنده فطرت پویای انسان‌ها در دوره‌های مختلف باشد . در نظر کلی، هر چند که شایسته است تا همانند فرهنگ و سنت، ادبیات کهن ایران زمین نیز پاس داشته شود، شایسته‌تر آن است که با درنظر گرفتن نکات مثبت و منفی تحولات ادبی بویژه در ادبیات کودکان و نوجوانان، روش های کارآمدی برای به روز رسانی ادبیات کودکان تبیین و به اجرا درآید .

منابع و مآخذ

۱- اخلاق ناصری، تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، خواجه نصیرالدین طوسی (۱۳۸۷)،انتشارات خوارزمی، ص ۱۳۱.

۲- تاریخ ادبیات کودک، جلد دوم، محمدی، محمدهادی (۱۳۸۰الف)، انتشارت چیستا، ۱۰۶.

۳- تاریخ ادبیات کودک، محمدی، محمدهادی (۱۳۸۸ب)، جلد چهارم، انتشارت چیستا، ۱۱۳–۱۲۳.

۴- تاریخ اساطیری ایران، بهرامی، عسگر (۱۳۸۸)،تهران، انتشارات ققنوس، ۹۵ – ۱۰۶.

۵- تاریخ اموزش و پرورش ایران و اسلام، صنمیری، محمد علی (۱۳۷۴)،تهران ،انتشارات راهگشا، ۸۶ – ۱۶۳.

۶- تاریخ فلسفه غرب راسل، برتراند (۱۳۷۳) ، ترجمه نجف دریابندری، انتشارات کتاب پرواز، ۹۵ – ۱۳۱.

۷- خواب یک سیب , سیب یک خواب، احمدی، احمد رضا (۱۳۸۸)تهران، انتشارات نظر، ۱۵.

۸- "دیدار با خویشتن خویش"، امید، جواد (۱۳۸۷)مجله چیستا، شماره ۸۱، تابستان، ۲۰ – ۲۱.

۹- سفر در آیینه، تهران، وفایی، عباسعلی (۱۳۸۷)،انتشارات سخن۱۳۸۷، ۷۹ – ۸۵ .

۱۰- سیر آراء تربیتی درغرب، کاردان، علیمحمد (۱۳۸۷)،تهران، انتشارات سمت، ۸۳ – ۱۲۰.

۱۱- فانتزی در ادبیات کودکان، محمدی، محمد (۱۳۸۷)، تهران،نشر روزگاز، ۳۷ – ۵۰.

۱۲- فرهنگ نهادهای اموزشی ایران،کسایی، نورالله (۱۳۸۳)،انتشارات دانشگاه تهران، ۶۳ – ۷۴.

۱۳- قصه های تازه از کتابهای کهن، آذریزدی، مهدی (۱۳۸۹)تهران، انتشارات اشرفی، ۸۳ – ۹۵.

۱۴- ماخذ شناسی توصیفی عناصر داستان ایرانی، حداد، حسین (۱۳۸۸)،انتشارات سوره، ۵۴ – ۱۲۲.

۱۵- نگاهی نو به فلسفه تعلیم و تربیت حبیبی، شراره (۱۳۸۸)، تهران،انتشارات آوای نور، ۶۷ – ۷۱.

www.SID.ir